

Özbekler ve Özbekistan

Seyhun ve Ceyhun nehirleri ile doğuda Tanrı Dağlarının uzantılarına yayılan bugünkü Özbekistan, Uluğ Türkistan'ın (Büyük Türkistan) merkezî parçasıdır. 447.400 kilometrekarelik yüz ölçümünün büyük kısmını düz ve kurak araziler oluşturur. Doğu kesimi dağlık bölgeler ve vadilerden oluşur. Ülkede kurak bir kara iklimi hakimdir. Zereşan ve Fergana vadilerinin verimli topraklarında geniş ölçüde pamuk tarımı yapılır. Yazın yaylalara çıkıp, kışın köylere inerek sürdürülen hayvancılık yaygındır. Ülkenin doğal gaz, petrol, kömür ve altın yatakları zengindir.

Bugünkü Özbekistan'da nüfusun büyük çoğunluğunu Özbekler oluştururlar. Özbeklerden sonra Tatar, Kazak ve Uygur gibi diğer Türk boylarından ve az sayıda da Rus ve Ukraynalılardan oluşan gruplar gelirler. Özbekistan'ın bugünkü nüfusu yirmibeş milyondur.

Bugünkü Özbekistan toprakları üzerinde, milattan önce 10. yüzyıldan itibaren çeşitli devletler kurulmuştur. Türkistan, İsa'dan önce 6. yüzyılda Pers kralı Daryüs'ün, 4. yüzyılda ise Makedonyalı İskender'in istilasına uğramıştır. Milattan önce 2. yüzyıldan itibaren Hun İmparatorluğunun büyümesine başlaması ile bütün Türkistan Hunların egemenliği altında birleşmiştir. Osmanlılardan sonra Türk tarihinin en uzun hanedanı olan Hunlar'ın hakimiyeti milattan sonra 220 yılına kadar devam etti. Her türlü kültürel ve siyasî ilişkilerinin ağırlığı Çin İmparatorluğu ile olan, Hun İm-

paratorluğu, M.Ö. 48 yılında ikiye bölünür. Kuzey Hunların merkezi bugünkü Kazakistan'a doğru kayar. Milattan sonra 220 yılında, Hunlarla başlayan büyük Türk Hakanlığı Tabgaçlar'ın eline geçer. Bu dönemde, devletin ağırlık merkezi kuzey doğuya doğru kayar ve iktidar üzerinde Moğolların etkisi görülür. 294 yılında Avar Yabgusu, Tabgaç hanedanını devirerek büyük Türk Hakanlığına geçer. Bu dönemden itibaren Türk devlet başkanlarına "*Hakan*" denilmeye başlanır.

552 yılında Büyük Türk Hakanlığı, iki kardeş olan Bumin ve İstemi Kağan öncülüğünde Göktürkler'e geçer. Göktürkler, Hunların soyundan gelmiştir. Hakanlığın merkezini Orhun Nehri civarındaki Ötüken'e taşırlar. Göktürkler döneminde Uluğ Türkistan'a ilave olarak, İmparatorluğun sınırları batıda Kırım'a, doğuda Kore'nin kuzeyinden Büyük Okyanus'a kadar uzanır. Güney'de Keşmir ve Tibet'e kadar inen İmparatorluk, bütün "İpek Yolu"nu denetimi altında tutar. Bizans İmparatoru Göktürk Hakanı ile İran Sasanilerine karşı ittifak yapar. Doğuda Çin İmparatorları ile siyasî ilişkiler ve zaman zaman savaşlar devam eder. Çin İmparatorları, "*baskül politikası*" olarak anılan, bölüp yönetme usulleri uygulayarak, Göktürk prens ve yabgular arasında nifaklar çıkarmaya ve onları birbirleriyle kavgaya sürüklerler. 609 yılından itibaren Doğu Göktürk Hakanı, Çin'in nüfuzu altına girer. Batı Göktürk Hakanlığı ise gelişmesine devam eder. 619-630 yılları arasında İsfahan ve Rey şehirlerini alırlar. Hazarların da Göktürklerle ittifakı, İmparatorluğun batıdaki gücünü artırır.

İran Sasani Devletinin Türk güçleri karşısında zayıflaması, ilerideki İslâm ordularının Türkistan'a doğru ilerlemelerini kolaylaştırır.

Göktürk birliğine, Oğuzlar, Uğurlar, Töles boyları, Karluklar, Kırgızlar ve Türgişler gibi hemen bütün Türk boylan katılmışlardır. İltiş Kağan bir çok seferleri ile bu birliği sağlamıştır. Onun ölümünden sonra oğulları Bilge ve Gültekin zamanında Göktürkler yeni bir parlak dönem yaşarlar. Türk tarihinin ve dilinin ilk yazılı belgelerinden olan Göktürk Âbideleri bu dönemde, 716-734 arasında dikilir.

Bu arada güneyden ilerleyen İslâm orduları 710-716 arasında Semerkant ve Buhara gibi iki büyük merkezi alırlar. Esasen, yedinci yüz yıl sonlarına doğru Türklerle Müslümanlar arasında ilişkiler başlamış; ancak, batıda Türgiş Kağanlarının sert mücadeleleri İslâm ordularının Türkistan içlerine doğru süratli ilerlemelerini durdurmuştur.

Sekizinci asrın ortalarına doğru karışıklıklar başlar ve 745 yılında Dokuz Oğuz - On Uygur'lar büyük Türk Hakanlığını temsil etmeye başlarlar. Yerleşik hayatın genişlediği, kültür ve medeniyet hamlelerinin arttığı bu dönemde siyasî açıdan da parlak dönemler yaşanmıştır. 762'de, Mani dinini kabul eden Bögü Kağan, Çin'in İmparatorluk merkezine kadar girer ve sürekli müdahalelerde bulunur. Ancak Mani dini halk arasında itibar görmez.

Dokuzuncu yüz yıldan itibaren gücü artan Yenisey bölgesindeki Kırgızların Uygurlar üzerindeki baskısı artar. 840 yılında Uygur başkentine girerek Hakan'ı öldürürler. Uygurların bir kesimi daha güneye doğru çekilirler. 940 yılında ise Büyük Türk Hakanlığı, ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar'a geçer. Karahanlılar devletin başkentini Kara Orda'ya taşırlar. Daha sonra Kaşgar ve ardından Semerkant Karahanlıların başkenti olacaktır. Karahanlılar Buhara'yı Sâsanilerden alırlar; Doğu Türkistan ve Yedisu bölgelerine de egemen olurlar. Batıda Samanoğulları devletine, 999'da başkentlerini alarak son verirler. Daha ileri gitmelerine bir başka Türk devleti olan Gazneliler engel olur. 1008'de, Gazneli Sultan Mahmud, Karahanlı büyük Hakanı Nasır Han'ı yenerek Merv şehrini alır; Horasan bölgesi Karahanlı buyruğundan çıkar. Büyük Han Yusuf Kadir Han zamanında, kardeşleri Ali Tigin ve Ahmet Han isyan ederler. Taraflar zaman zaman Sultan Mahmud'dan yardım isterler. Bu sıralarda Selçuklu Oğuzları Horasan'a girerler. 1040'da Dandenakan'da, Çağrı ve Tuğrul beğın

Oğuzları, Gazneli Sultan Mesud'un ordusunu yenerek Horasan'a yayılırlar.

Karahanlılar, Büyük Hakan'ın ölümü halinde, ülkenin paylaşılması şeklindeki Türkistan töresinin uygulanması sonucu, 1042'de ikiye bölünür ve zayıflamaya başlar. Bu dönemde Selçuklu hakimiyeti yükselmeye başlar. 1055'de Bağdat'a giren Selçuklu Hakanı Tuğrul bey, Müslümanların Halifesi'ni himayesi altına alır ve burada Dünya Sultanı olarak ilân edilir. 1071'de Bizans İmparatoru Romen Diyojen'i Malazgirt'te yenip esir alan Sultan Alparslan, bütün Anadolu'nun fethine imkân hazırlar.

Selçuklu Sultanı Melikşah 1089'da Maverâünnehir'e girerek Doğu Karahanlıları buyruğu altına alır. 1130'da, Karahanlıların asıl unsurunu teşkil eden Kanglı ve Karluk boylan isyan ederler. Bundan yararlanan Karahitay Kür Han Balasagun'a girerek burayı merkez yapar. 1211'de, Karahanlı prenslerden biri isyan ederek ordu toplayıp Kaşgar'ı ele geçirmek isterse de başarılı olamaz.

Batı Karahanlıların merkezi Semerkant'tır; ortak kağan ise Buhara'da oturur. Bir ara Karahanlı hükümdarı Nasır Han, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ölümü üzerine Selçuklu topraklarına girip Merv'i işgal eder. Ancak çok geçmeden Sultan Melikşah Karahanlı topraklarına girer ve Semerkant üzerine yürür. Vezir Nizamülmülk'ün gayretleri ile iki Türk hakanı barıştırılarak, bir savaşa girmeleri önlenir. Nasır Han ve oğlu Ahmet Han (1080-1089) Semerkant uleması ile geçinemediklerinden, ulemanın daveti üzerine Selçuklu hükümdarı Melikşah Semerkant ve Buhara'ya girerek burada hakimiyetini kurar ve valiler tayin eder. Bundan sonra Karahanlı hanları Selçuklu hükümdarı tarafından tayin edilir. 1102'de Karahanlı tahtına getirilen Mehmet Han, cesur bir komutan ve imarı seven, teşkilatçı bir Han idi. Ölümü üzerine Karluklar ayaklanarak Karahitaylardan destek isterler. Sultan Sancar 1141'de Karahitaylara yenilince, bütün Maverâünnehir Karahitayların egemenliğine düşer. Karahanlı Osman Han, Harzemli Türk Hakanı Muhammed Harzemşah'tan yardım isteyerek Karahitaylara karşı harekete geçerse de bir süre sonra Harzemşahlarla arasının açılması üzerine yeniden Karahitaylara bağlanır.

Cengiz Han'ın Karahitay Devletine son vermesi üzerine Semerkant'ta ayaklanmalar başlar ve Muhammed Harzemşah 1212'de Semerkant'a girerek Osman Han'ı öldürür ve Karahanlılar bu şekilde son bulmuş olur.

Müslümanlar, Türklerle yedinci yüz yıldan itibaren temasa geçmişlerdi. Zamanla Maverâünnehir bölgesi sürekli bir çatışma bölgesi olur ve İslamiyet bu bölgede yayılmaya devam eder. 720'den itibaren Türğiş Kağanları, İslâm-Arap ordularının ilerleyişini durdururlar. Arap ordularının sert tutumları ve üstünlük iddiaları, İslamın yayılmasını yavaşlatır. Bu sırada Hilafet, Abbasilere geçer. Abbasilerin, Arap olmayanlara karşı takındıkları yumuşak tutum, Türklerin İslamiyete ısınmalanna yol açar. 751 yılında, Müslümanları Orta Asya'dan çıkarmak üzere hareket eden büyük bir Çin ordusu İslam ordusu ile Talas'ta karşılaşır. Türkler bu savaşta Müslümanların yanında yer alırlar. Daha sonra, Halife'nin göndermiş olduğu davet mektubunu Semerkant, Taşkent ve Fergana'daki mahalli hükümdarlar kabul ederek Müslümanlığa girerler.

Dokuzuncu yüz yıldan itibaren Abbasi sarayı ve ordusunda Türklerin sayısı artmaya başlar. Halife Mu tasım zamanında tamamen Türklerden oluşan bir hilafet ordusu kurulur. Suriye ve Mısır'da Tolunoğulları, İhşidoğulları, Azerbaycan'da Sâcoğulları gibi, Halifeye bağlı Türk devletleri kurulur. Bu arada, ilk Müslüman Türk devletlerinden olarak Volga çevresinde Büyük Bulgar Hanlığı kurulur.

Onuncu yüz yıldan itibaren Türklerin kitleler halinde Müslümanlaşması hızlanır. 920 tarihinde Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han gördüğü bir rüya üzerine Müslüman olur ve bütün tebaasını da İslam'a çağırır. Bu tarihten itibaren Müslümanlaşma yayılır.

Bu devirlerde Türklerin İslâm kültürüne olan katkıları başlar. Siyasî ve askeri güç itibariyle İslam dünyasının öncü koruyucuları oldukları gibi, diğerkültürel yaratışlarda da önemli bir yer tutmaya başlarlar. Tefsir ve hadis alanında, Mübarek el Türki, musikide İbni Tarhan, matematikte Muhammed el Fergani, yine hadis ve edebiyat alanında Sol Teginler ailesinden Ebubekir Suli ve İbrahim Suli önemli isimlerdir. Hukuk alanında Özkent'H Ahmet bin Tayyip, Ferganalı Abbas el Türki ve İslam düşüncesinin büyük mütefekkirlerinden Uzluoğlu Farabi bu dönemde yaşarlar. Yusuf Has Hacip, Kaşgarlı Prens Mahmut ve Ahmet Yüğneki de bu devirde yaşayıp yazmışlardır.

Türkistan, on ikinci yüz yılın başlarında, Selçuklu valisi Kutbeddin Muhammed'in temelini at-

tığı Harzemşahlar Devletinin egemenliği içinde Cengizlilerin istilasına kadar yaşar. Harzem hükümdarı Alaatdin Muhammed 1212 yılında Semerkant'ı Karahanlılardan ve 1210 yılında Buhara'yı Karahitay'lardan alır. Himalayalara kadar Harzem hükümlanlığını genişletir.

Bu sıralarda Cengiz Han, devletini kurmuş ve batıya doğru genişlemektedir. İlk başta iyi ilişkiler kurulursa da çok geçmeden iki hükümdan arası açılır ve Cengiz Han'ın ordusu harekete geçer. Otrar, Semerkant, Buhara ve Hokant gibi şehirler uzun kuşatmalardan sonra zaptedilerek yağmalanır ve yıkılır. 1220'de Cengiz Han ordusu Harzem topraklarını ele geçirir. 1220'de Alaatdin Muhammed ölür; yerine geçen kahraman oğlu Celaletdin Harzemşah uzun ve çetin mücadelelere girse de ülkesini kurtaramaz.

Harzemşahlar dönemi de, Türkistan'ın ilim ve kültür hayatı bakımından zengin bir devresidir. Türk dünyasının büyük velilerinden Ahmet Yesevi ve Necmettin Kübra bu devrede yaşarlar. Meşhur tefsirci Fahrettin Razi, Seyyit Cürcani ve Zemahşeri gibi büyük âlimler de bu dönemde yaşamışlardır. Harzem sahasında yaşayan âlim ve sanatçıların çokluğu, gökteki yıldızlara benzetilmiştir. Ancak, Saray ve orduda Türkçe konuşulduğu halde, yazılan eserler Farsça kaleme alınmıştır.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Türkistan bölgesi Çağatay'ın yönetimine verilir. Urallann doğusundan İrtiş ırmağının kaynağına kadar olan bölge de Cengiz Han'ın torunlarından Şeybanî Han'ın egemenliğindedir. Şeybanî Han yönetimindeki boylar bu yüz yılda Özbek adını alırlar.

Çağatay bölgesinde on dördüncü yüz yılın yarısına doğru, Türk beğleri ile Çağatay sülalesi arasında çekişmeler başlar. Bölgelerin hakimiyeti giderek Türk beğlerinin eline geçmeye başlar; ancak, şeklen ve hukuken Çağatay Hanlarına bağlı kalırlar.

On dördüncü yüz yılda Türk dünyasının en önemli olayı, Barlas oymağı beği olan Timur Gürkan'ın, Türkistan'da büyük bir imparatorluk kurmasıdır. Bu sırada Türk beğleri kâh birbirleriyle, kâh Çağatay sülalesi ile kavga halindedir. Timur'un yanında fazla bir güç olmamasına rağmen şahsi ka-

biliyetleri ile bütün Türkistan'ı birleştirmeyi başarır ve 1370 yılında Belh şehrinde hükümdar ilân edilir. Ancak, Cengiz soyunun hanlık itibarı çok yüksek olduğundan, Timur da, Çağatay soyundan Soyurgatmış'ı han tahtına çıkarır ve şeklen ona bağlı kalır.

Timur Beğ'in bundan sonraki fütuhâtı çok süratli ve sert olur. Harzem, Altın Orda ve Doğu Türkistan üzerine seferler yapar. Yedinci ve sekizinci seferlerinde Harzem ve Horasan'ı bütünüyle kendisine bağlar. Altın Orda üzerine yaptığı bir çok seferler sonunda bütün Deşt-i Kıpçak ülkesini ve Doğu Avrupa'yı ülkesine katar. 1384-1387 arasında İran ve Afganistan'ı alır. 1393'te Bağdat'a girer; Halep'e kadar bütün Güney Doğu Anadolu ve Irak'ı İmparatorluğa katar. Bu yayılma, Timur'u Osmanlılar ve Mısır'daki Türk Memlûklerle karşı karşıya getirir.

Timur Beğ ve Osmanlı hükümdarı Yıldırım Beyazid Han 1402 tarihinde Ankara'nın Çubuk Ovası'nda karşılaşır. Yıldırım Beyazid Anadolu'da birliği sağlamak için birçok beğliği ortadan kaldırarak kendisine bağlamıştır. Timur Beğ bunu bilir ve Anadolu Türk beğlerine, eski beğliklerini geri vermeyi vaadederek Doğu ve Batı Türk hanlarının savaşı başladığında Anadolu Türk beğleri askerleriyle birlikte Timur beğ'in saflarına geçerler. Yıldırım Beyazid yenilir ve esir edilir. Timur İzmir'e kadar girer ve yukarı çıkarak Boğaz'ın karşı yakasından İstanbul'u seyreder. Sonra, Türkistan geleneğine uygun olarak, Anadolu'yu Türk beğleri arasında parçalayarak döner.

1403'te Gürcistan'da fetihler yapan cihangir hükümdar Timur, 1404'te Karabağ'a gelir ve Çin üzerine bir sefere çıkmak üzere hazırlıklara girer. 1405 yılında sefer başlar. Timur Otrar'a geldiğinde hastalanır ve vefat eder. Otuz beş yıl hükümdarlık yapmış ve 69 yaşında ölmüştür.

Timur, sürekli Müslüman ülkelerle uğraşmış olmakla birlikte, İslâmî hassasiyetleri yüksek bir hükümdar idi. Onun, Cengiz İmparatorluğunu İslâmî esaslar üzerine yeniden kurmak istediği, Kahire'ye girebilseydi Hilafeti alacağı söylenir. O, Cengiz Yasaları yerine İslam Şeriatini egemen kıldı. Timur zamanında ilim ve sanat hareketleri hızlandığı gibi, Türk dünyasındaki Moğol unsurların Türkleşmesi süreci de tamamlanmış olur.

Türkistan geleneğine göre, ülke, hanedanın ortak malı sayıldığından, Timur'un ölümü üzerine

İmparatorlukta ani bir çözülme görülür. Çok canlı ve yüksek bir kültür hayatının bulunmasına ve güçlü hükümdarlar gelmesine rağmen birlik sağlanamaz. Esasen Timur zamanında da hanedana mensup şehzadeler buldukları vilayetleri yan bağımsız bir halde yönetirlerdi.

Şehzade Şahruh, babasının vefatı ile başlayan taht çekişmelerinden üstün çıkarak, diğerlerine hakim olur ve 1409 yılında Semerkant'a girer. Ancak, devleti, şehzadelikinde merkez edindiği Herat'tan yönetir. Mezapotamya ve Azerbaycan'a seferler yaparak Kara Koyunlularla mücadele eder. 1434'teki seferinde bir ölçüye kadar bölgeye hakim olur. Şahruh 1447 yılında ölür. Kırk yıllık saltanat dönemi, ilk dönem çekişmeleri dışında istikrarlı geçmiştir.

Taht kavgaları daha Şahruh'un hastalığı döneminde başlar. Şehzade Uluğ Beğ Semerkant'ta oturur ve merkezle pek ilgilenmezken, babasının ölümü ile o da çekişmelere girer. Semerkant'ı başkent yapmak istemektedir. Timurluların devam eden iç çekişmelerine, kuzeyden inen Türkmen ve Özbeklerin Maveraünnehir'e saldırıları karışır. Doğudan da Çağatay hanları sıkıştırmaya başlar. 1449'da, Uluğ Beğ, oğlunun üstüne yürürse de yenilir ve esir olur. Abdüllatif babasının Mekke'ye hacca gitmesine izin verir. Ancak, Uluğ beğ yolda öldürülür.

Kısa bir süre sonra Abdüllatif de bir süikaste kurban olur. Bu esnada, hapiste bulunan Timur'un oğlu Miranşah kolundan Ebû Sait hapisten çıkarak mücadeleye girer. Özbek Hanı, Ebul Hayr'm desteği ile Taşkent ve Semerkant'ı alarak, rakiplerini sindirir ve 1451 yılında hükümdar ilan edilir.

İran ve Irak bölgesinde ise yine Timurlu şehzadelerden Ebul Kasım Babür ve Baysungur'un oğlu Muhammed çekişirler. Babür hakim olursa da, karşısına bu sefer Kara Koyunlu Cihan Şah çıkar. Babür Herat'a çekilir. Cihan Şah 1458'de Gürgân'ı zaptederek Herat'a girer. Daha sonra, ülkesindeki karışıklıklar sebebi ile Tebriz'e dönmek zorunda kalan Cihan Şah, Ebu Sait Babür'le dostane ilişkiler kurar. Ebu Said, diğer Timurlu şehzadelerle mücadeleye devam eder. 1460 yılından itibaren şehzadelerden Hüseyin Baykara bir yanda Kara Koyunlularla mücadele ederken, öte yandan Horasan üzerine akınlar düzenlemeye başlar. Aynı bölgeye Özbek akınları da devam etmektedir. Baykara Herat'ı kuşatırsa da alamaz. Harzem'e çekilir.

Bu sıralarda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Karakoyunlu Cihan Şah'ı yenerek öldürür. Ebu Sait Babür Karakoyunluların yardımına koşar; Azerbaycan'a girer. Kışı orada geçirir. Uzun Hasan Ebu Sait'i, ikmal yollarını keserek ve baskınlar vererek yıpratmaya çalışır. 1469'da Ebu Said Mugan bozkırında Uzun Hasan'a yenilir. Timurlu şehzadelerden Yadigâr Muhammed'e teslim edilir ve öldürülür. Ebu Said, Türkistan, Horasan ve Afganistan'ın bazı kesimlerinde hakimiyet kurabilmiş, hükümdarlık dönemi diğerlerine göre daha istikrarlı geçmiş, ehl-i tarik, samimi bir Müslüman olarak bilinir. Onun ölümü üzerine durumu kuvvetlenen Hüseyin Baykara Herat üzerine yürüyerek burayı alır ve adına hutbe okutur. Herat'ı merkez yapan Baykara, Ceyhun'un güney ve batısı ile Horasan çevresine de hakim olur. Ebu Said'in oğlu Ahmet ise, 1494'e kadar, Semerkant merkez olmak üzere Maverâünnehir'e hükmeder.

Akkoyunlu Uzun Hasan, Yadigâr Muhammed'i ordu ile destekleyerek Herat üzerine gönderir. Hüseyin Baykara 1470'te şehri terkeder. Ancak, altı hafta sonra yeniden Herat'ı ele geçirerek Yadigâr Muhammedi idam ettirir. Hüseyin Baykara hareketli ve cesur bir insan olmakla birlikte büyük askeri hareketlere girmez. Özbeklerin batıya doğru baskıları karşısında tedbirli durur. 1500'de Özbek hanı Muhammed Şeybanî Han Semerkant'ı işgal eder. Şah İsmail de Safevî tahtına geçmiştir. Baykara yaşlanmıştır ve bunlarla mücadele edebilecek gücü yoktur. Özbekler Horasan ve Harzem'e girince Baykara 1506 yılında s.efer çıkar; ancak yolda ölür. Özbekler Herat'ı alınca da, oğullarından biri İstanbul'a, diğeri Şah İsmail'in yanına giderler.

1428 yılında Cengiz soyundan Ebul Hayr, Özbek ulusu üzerine han ilân edilir. Seyhun dolayındaki Sıgnak şehrini başkent yapar ve Işık Göl civarındaki Özkent'e kadar bütün çevreye hakim olur. Özbek Hanlığı 1456-57 yıllarında en güçlü zamanını yaşarken doğudan gelen Oyrat ve Kalmukların saldırısı ile sarsılır. Bir kısım beğler Ebul Hayr Han'ı terkeder. Çağatay Hanı Esen Buğa'nın yanına geçerler. İmparatorluğun doğu hudutlarına yayılan bu boylara, giderek, Kazaklar denilmeye başlar. Ebul Hayr 1468'de Kazak-Kırgız boylarını itaat altına almak için yaptığı bir savaşta ölür. Oğlu Şah Budak savaşa devam eder ve o da ölür. Onun

oğlu Muhammed Şeybanî küçük yaşına rağmen mücadeleye devam eder. Bir keresinde Kazak Barunduk Hanı yenersen de, daha sonra Canibek Han'ın oğullarına yenilir ve Çağatay Hanı Mahmut Han'a sığınır. Şair ve ilme düşkün bir insandır; Mevlana Muhammed Hitayî'nin öğrencisi olur. Mahmud Han 1478'de kendisine ikta olarak Türkistan şehrini verir. Burada giderek gücünü artıran Şeybanî beğ, bir kaç yıl içinde Maverâünnehir'e hakim olur; Timurlularla çekişmeye başlar. Onların zayıf zamanlarında Buhara'yı ele geçirir ve 1500'de Semerkant'a girerek Türkistan hükümdarlığını ilân eder.

Taşkent ve Sayram bölgelerim de ele geçiren Şeybanî Han, Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra Harzem sahası ile Belh ve Herat'a hakim olur. Özbek Hanlığı böylece, Hazar'dan Doğu Türkistan ve Afganistan'a kadar Türkistan birliğini kurmuş olur. Ancak, Şeybanî Han'ın 1510 yılında Merv'de Şah İsmail'e yenilip vefatı üzerine sarsıntılar başlar. Horasan bölgesi Şah İsmail'in hakimiyetine girer; güneyden Babür ilerleyerek 1511'de Semerkant'a girer. Özbekler Taşkent'e kadar çekilirler.

Şeybanî Hanın amcası Köçkuncü Han 1212'de Buhara civarında Babür'ü yenerek ilerler ve bütün Maverâünnehir'e hakim olur. Ceyhun nehrini Safevîlerle sınır yapar. 1530'da ölümü üzerine oğlu Ebu Said Han olur; o da 1533'te vefat edince yerine yeğeni UbeyduUah geçer. UbeyduUah Han devletin yönetimini İslam esaslarına göre yeniden düzenleme gayretine girer. Ölümünden sonra karmaşa başlar; şehir hanları bağımsız hareket etmeye başlarlar. Osmanlı Hakanı Kanuni Sultan Süleyman, Semerkant Hanı Abdülatif'e bir topçu ve Yeniçeri birliği gönderir.

Ebul Hayr'm torunlarından Abdullah Buhara'yı ele geçirerek, babası İskender'i Özbek Hanı ilân eder. Buhara merkez olmak üzere Semerkant, Taşkent ve Seyhun nehrinin kuzeyindeki bölgelere hakim olunur. Horasan'a da hakim olan Abdullah, Özbek birliğini gerçekleştirir ve babasının ölümü üzerine 1583'te kendisi Han olur. Osmanlı Hakanı III. Murad Han, Abdullah'a bir Yeniçeri birliği, top, silah ve çeşitli uzmanlar gönderir. Abdullah Han, Hindistan Hükümdarı Ekber Şah'la da iyi geçinir. Ülkede çeşitli imar çalışmalarına giren Abdullah Han ilim ve sanat çalışmalarını da destekler.

Abdullah Han, Osmanlı Hakanı da name göndererek, Rusların yayılmalarına dikkat çeker ve

mutlaka Ejderhan'ı almalarını ister. Osmanlı Safevi savaşında da Horasan tarafından vurarak yardımcı olmaya çalışır. Ancak 1597'de Herat'ta Şah Abbas'a yenilir. Bu arada oğlu isyan eder, Kırgızlar Taşkent bölgesine girerler. Abdullah Han 1598'de ölür. Hanlık kavgaları başlar. Kazak Hanı Tevekkel Han Semerkant'ı, Şah Abbas Harzem'i işgal eder. Yüz yılın sonunda, Özbek İmparatorluğunda Şeybani hanedanı sona erer, yerine Astırhanlardan Baki Muhammed Han Özbek tahtına geçer.

Daha önce başlamış olan parçalanmalar on yedinci yüz yılda artarak devam etmiş ve Türkistan'da birlik kurulamamıştır. Moğolistan'dan çıkan Kalmuklar sert darbeler vurarak batıya doğru ilerler; Rus yayılmasına zemin hazırlarlar. Küçük hanlar ve boylar birbirleri ile çekişme halindedirler; Rus yayılması karşısında münferit kahramanlıklar gösterirlerse de, toplu bir direniş yapılamaz. Kazan ve Kasım Hanlıkları Rusların denetimine girer. Mangıt ve Nogay hanları Rus yayılmasına karşı münferiden karşı koymaya çalışırlar. Tura yahut Sibir Hanlığında Ruslara karşı direniş güçlü olur; yüz yılın ortalarından itibaren Başkırtların öncülüğünde sert mücadeleler geçer. Kazak Hanları Kalamuk saldırılarına karşı koyar, zaman zaman Özbek Hanları ile yardımlaşırlar Harzem Hanlığında 1644'te Şecere-i Türki yazarı Ebul Gazi Bahadır Han hakim olur; Yeni Ürgenç şehrine göçebe Özbekleri yerleştirir. Oğlu Anuşa Han Buhara Şeybanileri üzerine sefere çıkar. Semerkant'ı işgal eder, fakat tutunamaz, çekilir. Sonunda Özbek Subhankulu Han Harzem'i işgal eder.

Özbek Hanlığında da iç çekişmelerin sonu gelmez. Nadir Muhammed Han ve oğlu Abdülaziz Han döneminde (1620-1680) Seyhun ile Ceyhun arasındaki bölgede birlik sağlanır ve sakin bir dönem yaşanır. 1687'de Harzem'i işgal eden Subhankulu Han Kaşgar'a kadar ilerler; ancak, uruğlar üzerindeki hakimiyeti gevşektir.

Kazan, Astırhan ve Sibiryâ Hanlıklarının ele geçirilmesi, Mangıt-Nogay uruğlarının dağılması, Rusları Türkistan'ın kalbine yaklaştırır. Türkistan parçalandıkça Rus ve Çin yayılması kolaylaşır. "*Kazakların ardaları bütün Orta Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır*" diyen Çar Deli Petro, Türkistan'daki parçalanmaları değerlendirir. Tatar ve Başkırt bölgelerinden sonra Kazak Küçük Orda

illerine girerler. Yayık Nehri üzerinde Orenburg şehri kurulur ve buradan başlayarak bütün Türkistan'ı çevreleyecek biçimde yüzlerce kale yaptırır; Balkaş Gölü'nün kuzey kesimlerine kadar askeri yığınaklar yapılır. Çin ise Doğu Türkistan'ı büyük katliamlarla istilaya başlar.

Kazak ordaları Kalmuk saldırıları karşısında dağılmış, toplu dirençleri kırılmıştır; kâh Çin ile, kâh Rus çarları ile işbirliği yaparak ayakta durmaya çalışırlar. Yüz yıla yakın süredir Kalmuklara karşı savaştıkları halde Kazak ordaları Hokand, Buhara ve Hive Hanlıkları ile anlaşıp ortak mücadeleye girmezler.

Harzem-Hive Hanı Arap Muhammed Han'dan sonra 1715'te yerine geçen oğlu Şir Gazi Han, Rus Çarı'nın Hive'ye gönderdiği ve içlerinde bazı Müslümanların da bulunduğu bir birliği bütünüyle imha eder. Ülke içinde uruğlar sürekli çekişme halindedir. Şir Gazi Han'ın öldürülmesi üzerine Kongrat Türk beğleri Şeybani Yedigâroğullarını bırakarak, Kazak Hanlarından Bahadır Hanı bozkırdan getirip Hanlanırlar. Ancak, Yedigâroğullarına sadık olan uruğlar İlbars'ı han seçerler. Nadir Şah'ın da karışması ile iç mücadelelerin ardı kesilmez; Harzem Kongratlar, Mangıt beğleri ve diğer uruğlar sürekli çekişme halinde olurlar.

Seyhun ve Ceyhun arasındaki Özbek-Buhara Hanlığında da bir türlü siyasi birlik kurulamaz. Özbek beğleri, kendi küçük bölgelerinde hakimiyetlerini sürdürmeyi yeğlerler. 1702'de, uruğ beğleri seyyidler Semerkant'ta toplanarak Subhankulu Han'ın oğlu Ubeydullah Hanı, geleneğe uygun bir törenle tahta çıkartırlar. Han, uruğlar arası çekişmelerde hakem rolünü üstlenirse de pek aldırış eden olmaz.

1711'de Özbek tahtına geçen Ebulfeyz, Osmanlı Hakanına elçi gönderdiğinde, vilayet valileri de elçiler gönderir. Osmanlı Hakanı, bir ülkenin padişahı bir tane olur diyerek vilayet beğlerinin elçilerini kabul etmez. 1740 yılında Nadir Şah Avşar Buhara'yı işgal eder; Ebulfeyz'i kendisine bağlar. Nadir Şah'ın ölümü üzerine Ebulfeyz de öldürülür ve 1748'de yerine oğlu Ubeydullah Han tahta geçer. Yönetimi fiilen Özbek-Mangıt boy beği Muhammed Rahim Atalık elinde tutar. Emin unvanı taşıyan atalık Hive ve Hokant hanlarıyla da iyi ilişkiler kuramaz. 1757'de ölünce yerine oğlu Emir Danyal geçer. Emir Danyal İranlı bir köleyi Divan Beyi yapınca ulemanın öncülüğünde ayaklanmalar

olur. Danyal öldürülür; yerine oğlu Şah Murad 1885'te tahta geçer, Şah Murad Merve ve Belh'i de hakimiyetine alır. Çok dindar bir şahsiyet olan Şah Murad medreseleri korur, ilmi teşvik eder. On do kuzuncu yüz yılın başlarında Buhara'da otuz bin medrese öğrencisi olduğu kaydedilir.

Timur'un ölümünden sonra bağımsız bir çok emirin hüküm sürdüğü Fergana Vadisi, daha sonra Özbek Şeybanilerinin egemenliğine girer ve on ye dinci yüz yıla kadar böyle devam eder. Bu çevre, Yasa, Çimkent, Taşkent ve Evliya-Ata gibi mer kezleri içine alır.

Bir süre de Hocaların hakimiyetinde kalan Fer gana Vadisinde, on sekizinci yüzyılın başlarında Şahruh, Fergana Hanlığını kurar. Kendisinden son raki dördüncü han olan Ebu Rahim Muhammed Han Hokant şehrini kurar. Hokant on sekizinci yüz yılın ortalarına doğru Hanlığın merkezi olur. Ebu Rahim Han Semerkant ve Kurganı da hakimiyeti altına alır. Ancak, 1740'ta, muhtemelen Buharalılar tarafından öldürülür. Fergana tahtına geçen kardeşi Abdülkerim Kalmuklarla savaşı; 1760'ta onları yener. Ardından Çinlilerle mücadele başlar. Bu sa vaşlarda Türkistan'daki diğer Hanların desteğini ve birliğini sağlamaya çalışırsa da başaramaz. Ve fatında 1778'de yerine geçen oğlu Sultan Han, ayak lanan şehir beğlerinin isyanlarını bastırmakla uğ raşır. Çinliler de beğler arasına nifak sokarak birbirlerine düşürürler. Sultan Han, sükûneti sağ layamadan öldürülür. Yerine geçen Murbatu Han da 1799'da ölür ve oğlu Alim Han tahta geçer.

1723 yılından beri Kalmuk hakimiyetinde olan Taşkent'te de Özbek vali Hâkim Beğ 1747 yılında bağımsızlığını ilân ederek Taşkent Hanlığını kurar. Bu şehir devletinde, şehir içinde dahi birlik ku rulamamış, dört ayrı bölgede dört ayrı boy hakim olmuştur. 1794'te Hakim Han öldürülür. Taşkent Çin nüfuzuna girmeye başlar. Ancak, 1760 yılında Yunus Hoca bütün Taşkent'e hakim olur; Yasa'ya doğru genişlemeye çalışır. 1795'te Taşkent, Buhara Emiri tarafından işgal edilirse de, ertesi yıl Yunus Hoca yeniden hakim olur. Ruslarla ilişkiler ku rulmaya başlar. 1799'da Hokant Hanı Taşkent'e sal dırır ve yenilir. Bunun üzerine Yunus Hoca, Hokant üzerine yürür ve 1800'de Hokant önündeki savaşı kaybederek çekilir. O yıl ölür.

Rusya Türkistan içlerine doğru yayılmasını fevkalade planlı ve iradeli yürütürken, Türkistan çevresi bütün gerilimini yitirmiş, parçalanmış ve di rencini kaybetmiş durumdadır. Eğitim düzeyleri çok düşük olmasına rağmen, tek direnç noktalan medreseler ve tarikatlardır. Medrese ve tarikatlar Ruslara karşı mücadele etmenin dini bir yü kümlülük olduğunu sürekli işleyerek halkı diri tut maya çalışmışlardır. Medrese ve tarikatların bu ç alışmaları, Türkistan'da bir birlik sağlanmasına imkân hazırlamamış, yerel direnişleri artırmış ve Ortodoks kilisesinin giriştiği misyonerlik ç alışmaları karşısında koruyucu olmuştur. On do kuzuncu yüz yılın ortalarında Kırım İsmail Gas pıralı ile başlayan yenileşme-creditçilik hareketi ile Türkistan Türkleri de creditçiler ve koruyucular olmak üzere ikiye ayrılır.

Kazak Ordalarının direnişlerini teker teker kıran Rusya içerilere doğru yayılmasını sürdürür. Hive üzerine 1839 ve 1851'de yaptıkları iki seferde de yenilip geri çekilen Ruslar 1873'te yeniden sal dırarak Harzem'in bir kısmını ele geçirirler.

Yüz yılın başlarında Buhara tahtında oturan Emir Sait Haydar âlim ve âdil bir zattır. 1826'da ölünce, oğulları arasında çekişme başlar. Sonunda Neşrullah Bahadır hakim olur. Hokant Hanlığı ile uzun bir mücadeleye girişir. Sayısız savaşlar ya pılır. 1842'de Hokant şehrini zaptederek Hokant Hanını idam eder ve çekilir. Gaddar bir insan olan Bahadır'a karşı bir çok beğ isyan ederler. 1860'da ye rine geçen Muzaffer Han da, Taşkent için Ruslarla çetin bir savaş halinde olan Hokant Hanlığının üze rine yürür; Taşkent'in yardım isteklerine kulak asmaz. Hokant'ı işgal eder; esasen zayıflamış olan Hokant Hanlığının Ruslara karşı mukavemetini bi tirir. Rusların Türkistan içlerine girmesi üzerine Muzaffer Han Ruslarla savaşa başlar ve her se ferinde yenilir.

Ruslar Buhara'yı yarı bağımsız bir halde tutar; hatta silahla destekleyerek diğer Türk Hanlıkları üzerine sevkederler. Böylece Darvaz, Hisar ve Hive hanlığının bir kısmı toprakları Buhara Hanlığına katılır. Nihayet 1885-90 yılları arasında Han olan Muzaffer'in oğluna Çarın Generali unvanını ve rirler. Halk isyan eder; Rus kuvvetleri ayak lanmaları bastırırlar. Ruslar Buhara çevresinde ko loniler kurarak Rus göçmenlerini yerleştirmeye başlarlar.

Hokant yahut Fergana Hanı Âlim Han uzun çekişmelerden sonra Taşkent'i işgal eder ve bir seferinden dönerken 1807'de dervişleri tarafından öldürülür. Kardeşi Ömer, Han olur. 1818'e kadar Aral Gölü'nün güneyine kadar yayılır, Sir Derya'nın aşagısında Akmescit şehrini kurar. Buharalılarla sürekli kavga halindedir, içeride barışı sağlar ve bayındırlık hizmetlerini geliştirir; ilme ve sanata düşkün bir insandır. 1822'de yerine geçen oğlu Muhammed Ali Han, Kaşgar Hanları ve Çin ile mücadelelere girer. Taşkent'te yeni medreseler açılır, sulama kanalları yapılır.

Aynı zamanda pek zalim olarak bilinen Muhammed Ali Han'a karşı halk Buhara Emirini davet eder. Buhara Emiri 1842'de Taşkent'i işgal eder; Han idam edilir. Bu vakitten itibaren Buhara ile Hokant sürekli çekişme haline girerler. Bu çekişmeler sürerken Ruslar Aral Gölü'ne iki savaş gemisi indirir, çevredeki kalelerini yenilerler. 1852 yılında, üç bin kadar Kazak ve Özbek'in savunduğu şehir üç hafta kadar direndikten sonra düşer. Taşkent beyi Mola Han Ruslara karşı bir direniş hareketi kurmak üzere Akmescit üzerine yürür ve kardeşi Hudayar Han'dan da yardım ister. Hudayar Han, yardım için gelen elçiyi öldürterek Taşkent üzerine yürür. Mola Han Buhara'ya kaçar. Sonra Kıpçaklara dayanarak Hanlığı ele geçirir.

Bu sıralarda Ruslarla Fergana askerleri arasında yirmiden çok çarpışma olur; Kanat beğın askerleri Rus topçu ateşine dayanamaz, dağılırlar. Ruslar Pişbek ve Tokmak kalelerini alarak Çu Irmağı'na dayanırlar. Hokant Hanlığı da iç kavga halindedir. Ruslar 1864'te Yasa şehrini kuşatırlar; bir Hokant birliğı şehre yaklaşırken Yasa belediye başkanı şehrin anahtarlarını Ruslara teslim eder. Evliya Ata dört günlük bir çatışmadan sonra düşer. Ferganah komutan Alim Kul Çimkent'i savunmak için tedbirler alır. Ruslar 1864'te Çimkent'i kuşatır ve yirmi günlük kuşatmadan sonra Alim Kul kaleden çıkış yaparak Rus birliklerini püskürtür. Ancak, bu sırada Buhara birliklerinin Hokant üzerine yürüdüğü duyulur. Kuvvetlerinden bir kısmını alarak Hokant'a geçer. Ruslar durumdan yararlanır ve Çimkent'i düşürürler. Ardından Taşkent üzerine yürürler. Bu sırada Rus Çarı, Avrupalı devletlere sözlü bir nota göndererek, "*Asya milletleri açık ve etkili bir otoriteden başka hiç bir şeye itaat etmezler*" diyerek, Türkistan'ı işgal edeceğini bildirmektedir.

1865'te Ruslar yeniden Taşkent üzerine yürürler; kuşatır, sulannı keserler. Taşkentli komutanlar arasında anlaşmazlık olur. Müderris Ahrar Hoca ile Taşkent Beyi Hakim Hoca, kadın erkek herkesi silahlandırarak sonuna kadar savunmaya karar verirler; ancak, yeterince silah yoktur. Yine de halk toplanarak sonuna kadar Taşkent'i savunmaya yemin eder. Taşkentliler şehirlerini ev ev, sokak sokak savunurlar, çok şehit verirler ve sonunda 18 Mayıs 1865'te Taşkent düşer. Rus generali işbirlikçilere madalyalar takar.

Taşkent Ruslara karşı direnmeye devam ederken, Buhara Hanı Hokant'ı işgal eder ve Küçük Ham idam ettirerek Hudayar'ı Han yapar. Hudayar, Hocent'i işgal eden Rusları tebrik eder. Daha sonra 1866'da Ruslar Buhara'ya saldırdıklarında, tarafsız kaldığı için Hudayar'a nişan verirler. 1868'de ir Car ve Yeni Kurgan savaşlarını Hokantlılar kaybederler; Hudayar Han Rusların himayesine girer. 1873'te Han aleyhine ayaklanmalar başlar; Hudayar Ruslara sığınır. Fernaga beğleri oğlu Naşiretdin'i han seçerler. Ruslar bunu vesile ederek Fergana hanlığına girmeye başlar. Hudayar'ı deviren Kıpçak beğlerinden Abdurrahman Astabacı Ruslan Mahmak Kalesi önünde karşılar; ama, askerleri eğitimsiz, yeterince silahlanmamış gönüllülerden ibarettir, kaybeder.

Ruslar Naşiretdin Han'la anlaşarak Hokant Hanlığının bir kesimini işgale başlarlar. Halk yeniden ayaklanır. Ayaklananlar Taşkent, Or Tepe ve Semerkant'm düştüğünü, buralardaki İslâm mesalesinin söndüğünü, bu durumda cihat ilân etmesi gereken Han'ın kendi menfaatlerini düşünerek "*Ak Çar'in eteklerine yapıştığım*" söylerler. Ayaklananlar, din bilgini, bey, topyekün halk olarak sonuna kadar savaşacaklarına ant içerler. Naşiretdin Han kaçar. 1875'te halk, Polat Bey diye bilinen Molla İshak'ı han seçer.

Ruslar yeni birliklerle yeniden saldırırlar. 1876 Şubatında uzun bir kuşatmadan sonra Andican düşer. Bu arada Ruslarla işbirliğı halinde Naşiretdin Han da Hokant'ı kuşatır. Hokant içinde karışıklıklar çıkartılır. Polat Han mücadele eder; ancak sonunda yenilir ve esir alınır. Ruslar o yıl Hokant'ı Fergane Eyaleti adı ile Çar Rusyasına katarlar. Buralara Rus göçmenleri yerleştirilmeye başlar. Fergana halkı hemen, sürekli ayaklanma halindedir; ama, bir sonuca ulaşması mümkün olmaz. 1878, 1882, 1892 ve 1893 yılları kanlı ayak-

lanmalarla geçer. 1882'de Andican ve Mergilan'da Derviş Han, 1892 ve 1893'te Hokant çevresinde Şakir Han, 1878'de Andican'da Yetim Han'ın ayaklanmaları olur.

1898'de Fergana'da Dükçi İşan ayaklanması olur. Dükçi İşan olarak tanınan Şeyh Muhammed Sabiroğlu, İstanbul'u görmüş, hacca gitmiş, dönüp köyüne yerleşerek imamlık eden, fevkalade temiz ve sevilen bir Nakşi şeyhidir. Yoksul halk içinde, köylüler içinde ve dağlı Kırgızlar arasında geniş bir taraftar kitlesi vardır. Dükçi İşan iki yüz elli kadar öğrenci okutmakta ve bunları bölük bölük İstanbul'a göndererek burada eğitmek istemektedir.

1896'da Kırgız başbuğları Şeyhe gelerek ayaklanmak için izin isterler. Şeyh, böyle bir harekete Fergana'nın yerli halkını da katmak gerektiğini, acele etmemelerini söyler. Ertesi sene Kırgız ve Özbekler ayaklanmakta kararlı olarak şeyhe gelir ve karar alırlar. Fergana halkına da gizli mektuplar yazılır. 30 Mayıs 1898'de köylüler bıçaklar, kamalar, kürek ve dirgenlerle ayaklanırlar. Şeyh'in köyüne gelip onu ak keçe üstünde oturtarak "hanlanırlar". Ancak, Ruslar hareketi önceden haber almışlardır. Ayaklanma iyi organize edilemediğinden düzenli olamaz; her bölge kendi başına ve ayrı bir zamanda ayaklanır.

Bu hareketi Ruslar çok kanlı bir biçimde bastırırlar. Şeyh Muhammed Efendi'ye işkence ederler. O, hakkı ve millî öfkelerini haykırmaktan geri durmayarak canını verir: "*Biz duacı bir biçareyiz. Soy soya çeker. Herkesin kendi soyunu dost tutacağı tabiidir*" der. Ruslar, Şeyh'in köyü olan Mintepe'yi yerle bir eder ve üzerinde yeni bir Rus köyü kurarlar.

On dokuzuncu yüz yılın sonlarına doğru Çar İmparatorluğu, Türklük âleminin Osmanlı dışındaki bütün bölgelerini hakimiyeti altına almış gibiydi. On dokuzuncu yüz yılın ortalarından itibaren Rusya'daki Türkler arasında yeni bir uyanış ve kendini bulma hareketi yayılmaya başladı. Rusya Türkleri çeşitli bölgelerde gazeteler çıkarmaya başladılar. 1870'te Taşkent'te *Türkistan Vilayetinein Geziti* isimli gazete yayımlanmaya başladı. Bunların içinde 1873'te Kırım'da Gaspıralı İsmail Bey tarafından yayımlanan *Tercüman* gazetesi bütün Türk dünyasında geniş yankılar yaptı. Gaspıralı, Türk dilinin birliğini savunuyor ve mümkün olduğu kadar Türk dilinden yabancı kelimelerin çıkarılmasını, anlaşılması güç Arapça ve Farsça ta-

birlerin çıkarılmasını ve mahalli kelimeler yerine Osmanlı İstanbul Türkçesine uymayı tavsiye ediyordu. "*Dilde, fikirde ve işte birlik*" ilkesi ile yayımladığı gazetede, İstanbul ağızıyla yazıyor ve Taşkent'ten İstanbul'a kadar Türk dünyasının her tarafında okunuyordu.

Her tarafta yeni bir Türk şuuru ve eğitim hareketi canlanmaya başlar. Türk dünyasının her yanında modern usullerle eğitim yapan Usûl-ü Cedit Mektepleri kurulmaya başlar. Halkın katkıları ile genişleyen bu hareket hem Türk dünyasının kültürel gelişmesine hem de ortak bir kimlik olarak Türk şuurunun yerleşmesine büyük katkılarda bulunur. Bu çalışmalar aynı zamanda Rusya Türklerinin siyasî çıkışlar yapmaları için de bir hazırlık niteliğinde olur.

Toprak köleliği ve sefalet içinde olan Rus köylüsüne dayalı Çar İmparatorluğu çeşitli toplumsal sıkıntılar ve çalkantılar içinde iken 1905'te Japonlar'a fena halde yenilmesi Rusya'yı bir ihtilale ve meşrutî rejime götürür. 1905 öncesinde Buharalı bir Türk olan Abdürreşit İbrahim'in "*Çolpan Yıldızı*" isimli risalesi, Türkler arasında büyük yankı yapar. Abdürreşit, Rus baskılarını şiddetle yermekte ve Türklerin haklarını savunmaktadır. Türkler arasında gizli siyasî partiler kurulmaya başladı; bunlardan ilk ikisi "*Hürriyet*" ve "*Hümmeftir*". Ardından Türkistan, İdil Ural ve Kafkasya'nın her yöresinde gizli parti teşkilatlanmaları başlar. Bu zamandan itibaren Rusya'nın çeşitli yörelerindeki Türk topluluklarının katıldığı, siyasî ve toplumsal haklar isteyen ve bunları bir programa bağlamaya çalışan çeşitli kongre ve kurultaylar toplanır. Biryandan da sosyalist hareketler teşkilatlanmaya çalışır.

Özbekistan'da Münevver Kari ilk Usûl-ü Cedit okulunu açmış, bunu Mahmud Hoca Behbudî'nin okulu takip etmişti. Ayrıca Abdullah Avalvi ve Ahund Hoca Vaslî Türkistan Cedit hareketlerinin öncüleri oldular.

Türkistan'da milliyetçilik hareketleri Ceditçilikle birlikte başlar. 1905'te *Cedit Gazetesi*, 1906'da *Terakki* ve *Hurşit* isimli gazeteler çıkmaya başlar. Türkistan'da millî şuur ve heyecanlar uyanır; Osmanlıda meşrutiyet ilânı, Türkistan'daki gelişmeleri hızlandırır. Fergana, Semerkant ve Hokant'ta çeşitli milliyetçi dergiler çıkar. Aşur Ali Zakir, Şali Pulat, Abucan Mahmud buna öncülük ederler. Buhara'da Usûl-ü Cedit okullarındaki eği-

tim sebebi ile Ceditçilerle Kadimciler arasında çekişme başlar. *Ayna* ve *Turan* gibi gazeteler milliciliğin öncülüğünü yaparlar. Fitrat ve Ata Hoca ceditçi okulların öncüleri olurlar. İstanbul'da okurken, Birinci Dünya Savaşı sebebiyle ülkelerine dönen öğrencilerin de katılması ile Ceditçilerin Kadimci Buhara Emiri ile mücadeleleri şiddetlenir. Bu sıralarda bütün Rusya Türkleri arasında sayısız dergi ve gazeteler yayımlanarak millî şuur uyandırılmaya çalışılır.

1914'te Birinci Dünya Savaşı içinde Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayı toplanır. Burada Müslümanların bazı hakları ve eğitim imkânları tavsiye olarak karar altına alınır. Rusya dışındaki Yusuf Akçura'nın öncülük ettiği bir Türkistan hareketi, savaşan devletlere muhtıralar vererek Rusya'daki çeşitli Türk topluluklarının bağımsızlığa kavuşturulması talebinde bulunur.

1915 yılında Türkistan'dan asker alınmayışını gerekçe göstererek, halkın gelirinin yüzde yirmibirine vergi olarak el konulur. Halk esasen yoksulluk içindedir. Rus Çarı, orduda geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere Türklerin de askere alınacaklarına dair 1916 yılında bir emirname yayımlar. Bunun üzerine, esasen Rusların ve yerli idarecilerin zulmünden bıkmış olan Hive halkı isyan eder. Cüneyt Han Türkmenlerin başına geçerek ayaklanır. Ardından Özbekistan'ın Hocent kentinde ayaklanma başlar ve kısa sürede Semerkant'a yayılır. 1916 Temmuz'unda ayaklanma Fergana'da başlar. Andican, Margalan kentlerinde büyük gösteriler yapılır; Rus yöneticiler ve yerli memurlar öldürülür. 11 Temmuz'da Taşkent'te gösteriler başlar, Ruslardan ve Özbeklerden ölenler olur. 13 Temmuz'da Taşkent'teki olayların da duyulması ile Semerkant'm Cizah kentinde büyük bir ayaklanma başlar. Çok sayıda Rus öldürülür, bir kesimi esir alınır; Cizahlılardan da ölenler olur. Ayaklanmalar Taşkent, Hokant, Andican, Margalan, Namangan, Cizah ve Katta-Kurgan şehirlerinde yoğunlaşır. Bütün bu hareketlere karşı kalabalık Rus birlikleri sevk edildi ve binlerce Türk öldü; sonunda üç yüzden fazla Özbek idam edildi, yüzden fazlası ömür boyu hapse mahkûm edildi. Ancak Ruslar düşündükleri miktarda insan toplayamadılar. Kırgızistan ve Türkmenistan'da da ayaklanmalar oluyordu. Ancak, hiç bir yerde Ruslara duyulan nefret ve bağımsızlık arzusu, Türk boylarının, teşkilatlı Rus orduları karşısında başarı kazanmasına yetmez.

1917'de Sovyet hareketi başladığında Özbekistan, Sirderya, Semerkant, Fergana yönetim birimlerine ve yarı bağımsız Buhara ve Hive Hanlıklarına bölünmüş durumda idi. Çar Rusyasmm zulümlerinden bıkmış halk ve millî bir çıkış yolu arayan aydınlar için Sosyalist hareketler başlangıçta bir ümit kaynağı olur. Lenin'in başlangıçtaki yumuşak tavrı ve milliyetler meselesindeki tavizkâr beyanları bu ümitleri artırır.

İhtilalin ilk günlerinde Taşkent'te iktidar Türkistan Komitesi'nin eline geçer. Ancak çok kısa bir süre sonra, Müslüman Türklerin hiç bir katkılarının olmadığı "İşçi, Köylü ve Asker Şurası" yönetimi alır. Moskova'dan gelen bir emirle bu şûra iktidarı Geçici Hükümet Encümeni'ne devreder. Bu encümende bir kaç Türk var idiyse de etkileri yoktu. Buna karşı olarak daha sonra Millî Merkez adını alacak olan "Türkistan Müslüman Merkez Şûrası" kurulur. Millî Merkez Türkistan'ın çeşitli yörelerinde şubeler açarak, Müslümanların haklarının korunması ve Türkistan'a yapılan Rus yerleştirmelerinin önlenmesi hususlarında halkı uyarıp, teşkilatlandırmaya çalışırlar. Ceditçiler ve koruyucular ortak bir anlayışla, memleketin geleceği konusunda söz sahibi olmaları gerektiğini ilân ederler.

Çeşitli yöresel çalışmalar sonunda genel bir kongre toplanmasına karar verilir ve 1-11 Mayıs 1917'de, Umumi Rusya Müslümanları Kurultayı Moskova'da toplanır. Kurultayda Türk halklarının her türlü siyasî, kültürel, dinî meseleleri tartışılır ve kararlar alınır. Kurultay, sonunda bir millî şûra seçerek dağılır. Moskova'nın, kurultayda kabul edilen ülke bütünlüğüne sahip Türk toplulukları için millî muhtariyet ve diğerleri için kültürel muhtariyet taleplerini kabul etmeyeceği kısa zamanda anlaşılır. Kerenski hükümeti, "*Anayasa meclisinin hazırlayacağı esaslara göre her milliyete kendi geleceğini tayin etme hakkı tanınacağı*" yolundaki beyanına rağmen, Rus komünistleri her yerde hakim olmaya ve Rus hakimiyetinin bağlarını kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. Lenin 2 Kasım'da bir bildiri yayımlayarak;

1. *Rusya'daki bütün halkların eşitlik ve hakimiyet hakkını,*
2. *Halkların kendi mukadderatlarını bizzat tayin etmeleri gereğini,*
3. *Halkların millî ve dinî inançlarını serbestçe tatbikini,*

4. Rusya 'daki millî azınlıklara kendi devletlerini serbestçe kurabilme hakları olduğunu ilân etmişti.

Ancak, 22 Kasım 1917'de kurulan "Türkistan Sovyet Komiserliği" bütün yönetim yetkilerini eline alır.

Bu durumda, değişik Türk toplulukları kendi çevrelerinde millî hükümetler kurmaya başlar. Hokant'ta toplanan kongre de Muhammed Tınışbay başkanlığında bir hükümet kurar. Ancak, Moskova'da yerleşen komünist hareket, Rus emperyalizmini devam ettirmekte tereddüt etmez. Kızılordu birlikleri, bağımsızlıklarını ilân eden cumhuriyetleri teker teker işgal ederler. 1918 Şubat'ta Taşkent'e giren Kızılordu birlikleri Türkistan hükümetine son verir,

Buhara Hanlığında, Genç Buharalılar teşkilatının Emir Mir Alim Han'a karşı giriştiği hareketi, Emir tarafından öğrenilip tesirsiz bırakılır. Bunun üzerine Sovyetler 25 Mart 1918'de Buhara'nın bağımsızlığını tanımak zorunda kalır. Ancak Buharah aydınları da ikiye ayrılmıştır; bir kesimi komünistlerle işbirliği yapmayı önerirken, diğer kesimi Osman Hoca liderliğinde bağımsız, milliyetçi bir Buhara hükümeti kurmak istemektedir. Bu durumdan da yararlanan Kızılordu Eylül 1920'de Buhara'yı işgal eder. Komünistler egemen olur; "Buhara Halk Cumhuriyeti" ilân edilir. Buharalılarının mücadelesi bitmez; 4 Mart 1921'de Rusya yeniden Buhara'nın bağımsızlığını tanır. Cumhuriyetin başındaki Osman Hoca, Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadeleye başlamış olan Enver Paşa'yı destekleyerek gelişmeleri hızlandırır. Fakat Kızılordu 1924'te yeniden Buhara'yı işgal ederek, bu istiklâl hamlesini söndürür.

Bolşevik ihtilali başladığında Hive Hanı, Genç Hiveliler ile birleşerek demokratik bir idare kurar. Ancak, Özbeklerle Yamut Türkmenleri arasındaki geçimsizlik yine kendini gösterir ve Türkmenlerin önderi Cüneyt Han Hive üzerine yürüyerek şehri kuşatır. Bunun üzerine Kızılordu birlikleri Hive'ye yardım için gelirler. Ancak Cüneyt Han Hive'ye girerek İsfendiyar Hanı öldürür; hakim olur. Ancak yönetimde başarılı olamaz, huzursuzluklar olur; bir yandan da Rus ve yerli komünistler teşkilatlanırlar. Sonunda, 27 Ocak 1920'de Kızılordu birlikleri Hive'yi işgal eder. Ancak, halk komünistleri desteklemediğinden yönetim Genç Hiveliler'e devredilir. Bir Harzem Halk Cumhuriyeti kurulur. Daha sonra Ekim 1921'de komünistler, askeri bir-

liklerin desteğinde yönetimi ellerine geçirirler.

Çarlık Rusyası dönemindeki zulüm ve adaletsizlikler karşısındaki talepleri daima sertçe bastırılan Türk toplulukları, Marksistlerin, milletlerin eşit olduğu ve kendi kendilerini idare edecekleri yolundaki beyanlarına ümit bağlamış; ancak, bunun bir aldatmaca olduğu çok erken anlaşılmıştı. Komünist yönetimin her yerde hakim olması üzerine, Türkistan'da bağımsızlık için silahlı hareketler başlar; halkın giderek artan katılımı ile hareketler genişler. Sovyetler bu hareketleri dışarı karşı, önemsiz basmacılık hareketleri olarak takdim eder. Daha sonra Basmacı olarak anılan bu hareketler Türkistan, Buhara ve Harzem çevresinde, köylülerin de katılması ile geniş bağımsızlık hareketlerine dönüşür.

Bu bağımsızlık hareketleri merkezi bir teşkilatlanmadan mahrum idi. 1918 yılına kadar öncülüğünü Ergaş Kolbaşı yapmıştı. Daha sonra hareketin lideri olan Şir Muhammed Beğ Hacı Koşakoğlu sekiz bölge komutanlığı kurarak teşkilatlanır. Basmacı Hareket 1919'da Fergana'nın büyük bir kısmını denetim altına alır. Başlangıçta gönderilen bolşevik kuvvetler başarılı olamaz, daha çok halkın nefretini kazanırlar. Buhara ve Harzem çevresinde de hareket devam eder. Ancak silah ve organizasyon noksanlığı ciddi kayıplara neden olmaktadır. Nihayet Fergana'da 24 Eylül 1919'da Mehmet Emin Beğ başkanlığında Fergana hükümeti kurulur. Silah temini için çeşitli dış temaslara girilirse de netice alınmaz. Ayrıca, hükümetin kuruluşuna rağmen kabile anlayışı ve her bölgenin kendi başına hareket etme tutumları giderilemez.

Tam bu sıralarda Osmanlı orduları başkomutanı Enver Paşa Türkistan'a gelir. Türkistan bağımsızlık mücadeleleri yeni bir yön ve hız kazanır. Ancak, Türk topluluklarında yine birlik sağlanamaz, bazı eski emirler ve liderler Enver Paşa'nın önderliğine gerektiği gibi sıcak bakmazlar; kuvvetler birleştirilemez. Enver Paşa 19 Mayıs 1922'de Sovyet Hükümeti'ne bir ultimatom vererek Kızılordunun Türkistan'ı terketmesini istedi. Enver Paşa'nın top ve makineli tüfekten yoksun mücahitleri ilk hamlede Duşanbe'yi Ruslardan geri alır. 15 Haziran 1922'de Rus kuvvetlerine yenilen Paşa, Buharah liderlerin yardımını isterse de, bu yardım gelmez. Enver Paşa, Duşanbe yakınlarında

Belcuvan Köyü'ne çekilir. *"Türkistan için mutlaka savaşmalıyız. Başarırsak gazi, başaramazsak şehit oluruz. Alın yazımızda ne varsa o olacaktır; bundan kormuyoruz. Böyle köpek gibi Rus zulmünde yaşamaktansa, atalarımızın yaptığı gibi şerefle öleceğiz. Bizlerden sonra gelecek olanların güvenliği, hürriyet ve mutluluğu için ölümü göze alacağız."*

4 Ağustos 1922 günü, Rus birlikleri Enver Paşa'nın karargâhına saldırır. Enver Paşa atına atlayarak mücahitlerinin önünde düşman üzerine yürür. Bizzat savaşır ve bir makineli tüfer kurşunu ile şehit olur.

Paşa'nın şehadeti hareketi zayıflatır. Rus orduları 1923 ve 1924 arasında uçak ve tankların desteğinde, ayaklanmaya katılan bölgeleri dövrler. Mücahitlerin çoğu şehit olur veya esir edilerek idam edilir. Bir kısmı İbrahim Beğ önderliğinde Afganistan'a çekilir. İbrahim Beğ, daha sonra 1931 yılında tekrar Türkistan'a girerek mücadeleye başlar. Ancak, son savaşında Kızılordu birliklerine yenilir ve 23 Haziran 1931'de idam edilir.

Komünistlerle birlikte hareket etmekle birlikte, Sovyetler içinde bir Türk birliği kurma hareketleri bir süre daha devam eder. Merkezde Sultan Galiyev ve Türkistan'da Münevver Kaari ve Turar Rıskul öncülüğündeki bu hareket bir Türkistan Birliği yaratmak istiyordu. 1921 yılında Türkistan Millî Birliği teşkilatı kurulur. Ancak, birliğin başkanı Zeki Velidi, Osman Hoca Müfti Sadrettin Han memleketi terketmek zorunda kalırlar. Türkistanlı lider ve birliğin üyelerinden olan Feyzullah hoca mücadelesini 1937'ye kadar sürdürür. Ruslar, birlik hareketini dağıtmak için çeşitli Türk toplulukları arasına nifak sokmak için çalışır ve başarılılar. 1924 Mart'ta Taşkent'te toplanan birlik kongresinde Özbek, Türkmen ve Kazak delegeler birbirine girerler. Türkistan'ın ileri gelenlerinden Sultan Hoca'nın, *"Rusların maksadı bizi parçalara ayırarak zayıflatmak, sonra hakimiyetini perçinlemektir; bu tuzağa düşmeyin. Ancak birlik olabilirsek haklarımızı koruyabiliriz."* uyarıları sonuçsuz kalır. Mahalli ko-

münist partiler ve parçalanma telkinlerine kapılır. Sonunda Moskova, Türkistan'da çeşitli cumhuriyetler kurulacağını 12 Haziran 1924'te ilân eder. Böylece Uluğ Türkistan Cumhuriyetlere bölünmüş olarak bugünkü halini alır ve Özbekistan Cumhuriyeti de kurulmuş olur. ***

İlk yıllarında Türkistan üzerindeki baskısı azalan Rusya'nın 1930'lardan itibaren gittikçe yoğunlaşan bir şekilde bir çeşit kolonileştirme ve Ruslaştırma gayretlerine girdiği görülür. Buna karşı görülen aydın direnişleri sürgün ve katliamlarla yok edilmeye çalışılır. Milliyet duygularının tamamen yok edilmesi hedefine yönelik Sovyet kültür ve eğitim politikaları aynı zamanda İslamiyeti de bir gerilik simgesi ve sebebi göstermeye ve Allahsızlık fikrim yaymaya özel önem verir. Dil alanında, Türk toplulukları arasındaki farklılıkları derinleştirmek üzere müdahaleler yapılır ve özellikle alfabe değişiklikleri bir araç olarak kullanılır. Kendi dilleri ile yazanlar, en azından horlanırlar. Esasen dış dünyaya kapanmış olan Sovyet Cumhuriyetlerinin gerçek durumlarını bilmek hür dünya ülkeleri ve özellikle Türkiye Türkleri için kolay olmaz.

Nihayet Sovyet imparatorluğunun dağılması, Özbekistan'ın kendi millî kimliği ile dünya siyasetine çıkmasına imkân vermiştir. 1990'da devlet başkanlığına seçilen İslâm Kerimov, Rusya'nın Özbekistan'ı uzun yıllar hammadde ambarı olarak kullanmasını, iktisadî bağımlılık ve gerilik içinde bırakmasını vurgulayarak, bağımsız Özbekistan fikrini yüceltmıştır. Özbekistan 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilân etmiş ve Özbekistan Komünist Partisi kendini lağvederek Demokratik Parti adını almıştır. 29 Aralık 1991'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Kerimov kazanır ve Türkiye Özbekistan'ı tanıyan ilk ülke olur.

Şimdi, Özbekistan iktisadî ve kültürel sorunlarını her gün biraz daha çözmüş olarak, milletler arası camianın onurlu bir üyesi sıfatıyla demokratik hayata geçişini hızlandırmaya çalışmaktadır.

